

СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ПРИЧИНИ ЗАНЕПАДУ УКРАЇНСЬКОЇ ОСВІТИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVIII СТОЛІТТЯ

Відлуння повстання Богдана Хмельницького, яке відбулося на початку другої половини XVII ст., й укладання договору між Україною і Росією, справило негативний вплив на розвиток української культурно-педагогічної думки, що набуло особливої гостроти в другій половині XVIII ст. після входження її до складу Російської імперії, в якій соціальні й політичні реформи здійснювалися під гаслом «принесення Росії блага». Це означало «розширити територію держави і зміцнити її кордони з метою захисту населення; підняти загальний культурний рівень усередині країни для рівноправного діалогу з європейцями; зберегти традиційні релігійні та моральні цінності, власну ідентичність» [4, с. 18]. Для успішного вирішення таких завдань необхідно було докорінно змінити Україну, яка перебувала у складі Російської імперії на засадах автономії, пристосувати її соціокультурні та педагогічні реалії відповідно до потреб Росії.

Особливості розвитку української освіти у другій половині XVIII ст. стали предметом наукових розвідок М. Возняка, Е. Днепров, С. Кульчицького, О. Майбороди, Н. Полонської-Василенко, С. Сисоевої, В. Смоля, І. Соколової, О. Субтельного та інших. Однак дослідники переважно звертаються до вивчення лише окремих аспектів цієї проблеми або підходять до її розгляду в контексті суто історичних, а не історико-педагогічних вимірів. Це актуалізує необхідність проведення цілісного дослідження, яке, спираючись на розрізнені відомості щодо соціально-політичних процесів, що мали місце в Україні другої половини XVIII ст., дало б змогу виявити вплив цих процесів на освітню галузь.

Мета статті – на основі аналізу наукових джерел розкрити сутність соціально-політичних процесів, що мали місце в другій половині XVIII століття, і призвели до занепаду української освіти.

Звернення до другої половини XVIII ст. не випадкове, адже особливих утисків Україна зазнає після вступу на престол у 1762 р. Катерини II, яка послідовно провадила принцип централізації управління і прагнула скасувати автономію окремих народів, що входили до складу імперії. Стосовно України, першим, на її думку, мало бути скасоване гетьманство. Про це свідчить таємна інструкція генерал-прокуророві О. Вяземському, до якого Катерина II писала: «Малоросія, Лівонія, Фінляндія – провінції, які правляться дарованими їм привілеями; порушити ці привілеї відразу було б незручно, але не можна й вважати ці провінції за чужі; поводитися з ними, як з чужими землями, була б явна дурниця» [8, с. 101]. Тому, вважає цариця, треба «лагіднішими способами привести до змосковлення цих земель». Це була програма, якою Катерина II керувалася у своїй політиці щодо України. Уже наприкінці 1764 р.

проголошено маніфест, яким в Україні скасовується гетьманство і поновлюється Малоросійська колегія, на чолі з президентом, у ролі генерал-губернатора [8, с. 101]. Тобто Катерина II здійснила план, про який мріяла: зробити так, щоб «сама назва гетьманів зникла».

Означена Колегія складалася з восьми членів: чотирьох українців і чотирьох росіян. Згідно із загальною інструкцією, яку отримав її президент П. Румянцев, він мав «обережно, але систематично нищити українські національні права та вольності й поступово підготовляти населення до загальноросійського ладу» [8, с. 101]. Відбувалося скасування всіх прав і свобод, якими користувалося населення гетьманської України, в 1781 р. ця територія була поділена на три губернії – Київську, Чернігівську та Новгород-Сіверську, що разом становили Малоросійське генерал-губернаторство. У кожній губернії введено загальноросійські адміністративні та судові установи. Українська держава була інкорпорована Росією.

Україні було завдано руйнівного удару й поступовим знищенням козацтва – «оплоту волі і незалежності українського народу». Адже, жоден з урядів не міг змиритися з колишньою славою української козацької республіки. Особливо «їх дратував вільнолюбивий дух українців, який при першій слушній нагоді давав про себе знати. Тому політика, яку вони проводили щодо українського народу, підпорядковувалася одній меті – перетворити його на темне і затуркане населення» [10, с. 93]. Тому не дивно, що наступним кроком реалізації планів Катерини II стало знищення у 1775 р. Запорізької Січі. Це стало для України великою катастрофою, яка «поклала нову межу в її соціальній та економічній історії, спричинила глибоку травму в психології народу, адже Запоріжжя було останньою твердинею українських традицій, української державності, з його загибеллю Україну зрівняно з іншими частинами Російської імперії» [8, с. 103]. Разом із зруйнуванням Запорізької Січі зникла сила, яка захищала Україну від зовнішніх ворогів і завдяки цьому захистові давала можливість розгортати економічне та культурне життя. Крім того, Січ стримувала процес закріпачення селян на всій території України, приймаючи втікачів у своїх неосяжних степах.

У 1783 р. запроваджується інститут підданства, скасовується козацьке військово-адміністративне управління, натомість на територію України поширюється «Положение о губерніях», запроваджується дворівневий адміністративний поділ – губернський і повітовий рівні. Реформування зазнають усі сфери адміністративно-політичного життя, судових установлень, законодавства, ліквідується Магдебурзьке право, запроваджуються єдині загальноросійські порядки [12, с. 18]. Козацтво було замінено гусарськими полками, козацька старшина дістала права російського дворянства.

Спостерігається поступова втрата селянами права вільного переходу. Вже у 1760 р. такий перехід дозволявся лише за умови отримання дозволу від попереднього власника, причому все майно селянина, який

переселявся, переходило у власність до того ж попереднього власника. У 1763 р. цей універсал був підтверджений царським указом, що становило фактичне кріпацтво. До юридичного кріпацтва залишився один крок, який було зроблено царським указом від 3 травня 1783 р.: селянам остаточно заборонено переходити з місця, до якого вони були приписані під час останньої ревізії. Цим самим в Україні було санкціоновано загальноросійське кріпацтво [12, с. 16]. Але, як зазначає Н. Полонська-Василенко, «зробити цей крок царський уряд наважився тільки тоді, коли не існувало вже Запоріжжя» [8, с. 178].

Повною мірою, характерні для соціального й політичного життя України негативні процеси, торкнулися й української церкви. Київська митрополія, яка дістала від 1685–1686 рр. характер інституту єпархії, входила на рівні з іншими єпархіями до складу російської православної церкви, «хоча в своєму внутрішньому житті різнилася вона спочатку від них дуже». Особливості київської кафедри визначалися її правами та привілеями, зберігати які російський уряд зобов'язався на момент прилучення її до московського патріархату, «в окремому устрої й організації управи, суду, побуту духовенства та його ставлення до вірних» [2, с. 8].

Однією з визначних особливостей українського церковного життя було також право вибору представниками духовенства та світської влади кандидатів на митрополічу кафедру в Києві. Як відзначає М. Возняк, «за давнім звичаєм обирали в Україні вільними голосами всі власті, духовні та світські, митрополитів, священників, дияконів, гетьманів і козацьку старшину» [2, с. 9]. Але від часу Святого Синоду, вибір і затвердження київського митрополита перейшло цілком до його введення та уряду. У 1722 р. Петро I затвердив, а Святий Синод вибрав київського архієпископа Варлама Ванатовича (1722–1730). Від того часу правління кожного з наступних митрополитів позначалося поступовим обмеженням прав Київської митрополії. Перестав «строго зберігатися й інший звичай при виборі київського митрополита, а саме вибір його з-поміж природжених українців, з єпископів і архімандритів, що служили в Україні й були знайомі з місцевими потребами, традиціями, звичаями». Тимофій Щербицький (1748–1757), усупереч застережному праву України, був переведений з Київської митрополії на Московську. За Арсенія Могилянського (1758–1770) права Київського митрополита зазнали подальших обмежень: у 1770 р. заборонено титулувати його «Митрополитом Київським, Галицьким і Маля Росії», а лише – «Митрополитом Київським і Галицьким». Цей титул залишався до революції 1917 р. Мотивом зміни титулу слугувало твердження, що на території «Малої Росії» були єпархії, які не входили до складу Київської митрополії – Чернігівська та Переяславська. За правління митрополита Гаврила Кременецького (1770–1783) запроваджено ще одне обмеження: Синод почав сам призначати архімандритів та ігуменів до українських монастирів. Отже, не минуло й ста років, як Українська Церква перейшла

«з-під лагідної влади царгородських патріархів, які залишали їй фактичну автокефалію, під владу московських патріархів» [8, с. 201]. Найвища влада Царгородського патріарха переносилася на Московського патріарха, а надалі – на російського царя, який став від того часу главою церкви. Москва поступово усуває всі давні привілеї київської кафедри, поки не зрівняла її із звичайними російськими єпархіями. Українське православ'я «догоряло й попеліло щораз більше в російському православ'ї як в однім із чинників об'єднуючої політики царського уряду» [2, с. 9]. Централістичні змагання найвищої російської церковної влади знищували українські стародавні традиції і встановлені порядки. І хоча ці процеси «викликали супротив київського духовенства, це не зупинило загибелі українського православ'я».

Оцінюючи процеси, що відбувалися в другій половині XVIII ст. на теренах України, Д. Оляничин характеризує цей період як час руйнації української землі, переслідування і знищення всього мислячого та сильного, що могло чинити опір колонізації й закріпаченню, насамперед, козацтва, доба повільного згасання вогнищ культури. Тягар чужоземного панування над державним і культурним життям, над центрами освіти в Україні знаходив для себе сприятливі умови «через наївність, індивідуалізм, республіканські пристрасті тогочасного панівного козацького стану» [7, с. 250]. Йшов наступ на все українське з метою його зросійщення. До кінця XVIII ст., як зазначає О. Любар, «Москва встигла затерти всі сліди української державності й перетворити Україну на московську колонію» [5, с. 248]. Унаслідок підірваного соціально-економічного підґрунтя православної шляхти, вона втрачає свої маєтки. Чимало шляхетських родин відмовляється від православної віри і переходить на бік латинства. Як наслідок, міські братства, які завжди мали вагому моральну й матеріальну підтримку з боку шляхти, втрачають її, що зумовлює скорочення і згортання їхньої діяльності. Через економічний занепад міст, «міщанство поволі убожіє, а через те слабшають і братства, звужується їхня діяльність, підупадають школи» [1, с. 57].

Негативний вплив на розвиток освіти справили й охарактеризовані вище трансформації, які стосувалися церкви. Оскільки церковні діячі відігравали пріоритетну роль у поширенні освіти через створювані ними навчальні заклади, друкарні, монастирські бібліотеки, підпорядкування українського церковного життя російській церкві значно обмежило їхні реальні права і можливості в цій сфері, що негативно вплинуло на проваджену ними просвітню діяльність. Священий Синод не тільки руйнував усі позитивні досягнення української церкви в галузі шкільництва, а й перекривав можливості для запровадження нових. Більшість українських шкіл, кількість яких у XVII – першій половині XVIII ст. була доволі значною, закривалися [6, с. 94]. Відбувався процес «московщення або зношення шкіл, ступенева заборона української мови і правопису в усяких друкарнях, ступенева відвертання інтелігенції від простого народу і московлення інтелігенції» [13, с. 322]. Усе це означало –

потопання традиційно сформованих соціально-політичних демократичних структур і, нарешті, закріплення статусу України, як російської колонії у формі Малоросійської губернії.

Поступово шкільництво перетворилося на знаряддя систематичної денаціоналізації українського народу. Хоча після заснування Святейшого Синоду («його тяжка рука зависла над українським шкільництвом»), воно все ж таки протягом деякого часу продовжувало своє життя. Після переходу України під владу Москви відбувся занепад українського шкільництва й педагогіки, українських друкарень, освіти, науки і культури, українського національного виховання. На основі царських указів усе українське потрапляло під заборону – мова, церква, книги, букварі, ікони, пісні, театр. За наказом царського уряду, наприкінці XVIII ст., було заборонено ввезення українських книг з-за кордону, українські бібліотеки горіли, історичні пам'ятки руйнувалися.

У контексті цього варто зазначити, що протягом другої половини XVII – першої половини XVIII ст. в Україні утворилася доволі розгалужена мережа полкових і січових шкіл. За даними М. Возняка, який, посилається на ревізійні полкові книги першої половини XVIII ст., у 1740–1748 рр. у сімох полках старої України було 866 шкіл, з них у Ніжинському полку – 217, Лубенському – 172, Чернігівському – 154, Переяславському – 119, Полтавському – 98, Прилуцькому – 69 і Миргородському – 37. На території згаданих полків було 35 міст, 61 містечко, 792 села, 206 сілець (без церкви) і 11 слобідок. Однак, уже за даними Румянцівського опису в Чернігівському полку було 142 села і 143 школи. На території пізніших Чернігівського, Городянського й Сосницького повітів у 1768 р. діяло 134 школи, одна школа припадала на 746 душ населення [2, с. 15]. Починаючи з другої половини XVIII ст. більшість з цих шкіл закривається, занепаду зазнають і дяківки. Хоча реформа не відміняла діючі в Україні народні школи (школи-дяківки), яких у цей період була незначна кількість, проте уряд уживав усіляких заходів щодо їхньої ліквідації, дітям заборонялося відвідувати ці навчальні заклади. Надалі школи-дяківки, відповідно до реформи, були реорганізовані у парафіяльні. Тобто, реформа Катерини II у галузі освіти призвела до зруйнування усталених в Україні шкіл, проте не дала замість них майже нічого.

Соціально-політичні процеси, що мали місце в другій половині XVIII ст., негативно позначилися й на діяльності колегіумів, що діяли в Переяслав-Хмельницькому, Чернігові та Харкові. У 1799 р. переяславська єпархія перейменовується в полтавську єпархію, внаслідок чого Переяславська семінарія починає називатися Полтавською семінарією, хоч і залишалася в Переяславі до 60-х рр. XIX ст. Від другої половини XVIII ст. уже мало відповідав потребам світської освіти Чернігівський колегіум, тому молоді люди «знаходили тепер дорогу до світських шкіл як у межах Росії, так і за кордоном». Зі свого боку російський уряд вживав

усіх заходів, щоб «загнати молодіж усіх станів до професійних шкіл для підготовки молодих осіб до служби відповідно до їхнього стану» [9, с. 175]. Заклад усе більше набував характеру духовної професійної школи, тому закон першої половини ХІХ ст. (1809 р.) про перетворення духовних шкіл на суто професійні школи для підготовки священно-церковнослужителів формально закріпив щодо Чернігівського колегіуму той характер, який фактично склався у ньому в цей період.

Втручання в діяльність Києво-Могилянської академії Святейшого Синоду, у відання якого вона перейшла у 1721 р., негативно позначалося на її функціонуванні, зокрема через чинення перешкод будь-яким спробам реформувати навчальний процес. Забороняється друкувати необхідні підручники, обстоюючи це тим, що «іменним від 1720 р. жовтня 5 дня височайшим указом у Києво-Печерській і Чернігівській типографіях знову книг ніяких, крім церковних попередніх видань, не друкувати ... даби ніякої різниці й особливого наріччя в них не було» [3, с. 361]. Академія робила спроби вийти з цього скрутного становища, запровадивши нові курси. Директивним документом, який регламентував діяльність академії у другій половині ХVІІІ ст., була Інструкція про організацію навчального процесу (1752 р.), оновлена 1 травня 1763 р. Вона містила рекомендації щодо предмета і характеру викладання в підготовчих класах (фари, аналогії), молодших (інфіми, граматики, синтаксими), середніх (піїтики, риторики), старших (філософії, богослов'я), а також у класах грецької, давньоєврейської, французької та німецької мов; визначалися загальні програми для академічних курсів, обов'язки професорів і викладачів академії. Згідно з Інструкцією 1752 р., у підготовчих класах аналогії навчали азам російської і латинської мов, у класах інфіми і граматики продовжували опановувати латинську мову, а в синтаксимі завершувалося вивчення латинської мови, викладалися такі предмети, як історія, Іустинові та Цицеронові епістоли. У середніх класах, починаючи з поетики, учні вивчали регули і форми поетичного та риторичного мовлення. У новій редакції Інструкції (1763 р.) перевага надавалася російській мові. Заборонялися попередні підручники і вводилися нові, змінювався порядок викладання латинської мови, вводилася вимога вивчати польську мову разом на ряду з російською та латинською. Починаючи з класу аналогії, польська мова стала розмовною, а в інших класах переклади з латини робилися російською і польською мовами. Дворічний курс богослов'я замінювався чотирирічним. По два роки відводилося на вивчення давньоєврейської, грецької, німецької і французької мов, що вважалося обов'язковим: якщо студенти богословського і філософського класів «не будуть мовам різним навчатися, то й місця ніякого не отримають» [3, с. 361].

У 80-х рр. ХVІІІ ст. політика царського уряду спрямовувалися на світськість та секуляризацію освіти, що зумовило реформування викладання академічного курсу. Ініціатором такого реформування

виступив С. Мисливський, який прагнув наблизити академічний курс до курсів, що розроблялися для світських шкіл. Нововведення передбачало вивчення російської мови і літератури, загальноосвітніх предметів, посилення уваги до «нових» мов, серед яких перевага надавалася французькій. Особлива увага приділялася російській літературі, для викладання якої з Росії спеціально запрошувалися викладачі. Вчителі «нових» мов також зобов'язувалися викладати за допомогою російської мови зі збереженням вимови, що була поширена в Росії, а також дотримуватися російського правопису. За порушення цих вимог викладач виключався з академії. Домашні завдання з російської граматики студенти готували під наглядом спеціально призначеного в бурсу репетитора. З метою посилення викладання російської мови в 90-х рр. штатним розписом академії було передбачено два вчителя – один для викладання російської граматики, інший – російської поезії і риторики [3, с. 362].

Починаючи з другої половини XVIII ст., поступово зменшилася чисельність студентів Києво-Могилянської академії, відбувався їхній перерозподіл за класами навчання. Так, у 1764–1765 рр. контингент студентів становив 1159 осіб, з них 485 духовного звання і 674 особи – світського. У 1790 р. кількість студентів знижується до 571 особи, які розподілялися за класами таким чином: богослов'я – 54, філософія – 55, риторика – 103, піїтика – 60, вищий граматичний клас – 109, середній клас – 63, нижчий клас – 127. У 1799 р. в академії навчалося 778 учнів, з яких 544 особи належали до духовного звання, а 234 – до світського [9, с. 147].

Навчальні видання, що використовувалися в академії, друкувалися в Лаврській друкарні, в Росії та за кордоном. За ініціативою Т. Щербацького заводяться друковані підручники не лише для нижчих класів, а й для вищих, «унаслідок чого Академія втрачала свободу щодо викладу наук» [9, с. 141]. Серед навчальної літератури, яка використовувалася в Києво-Могилянській академії у другій половині XVIII ст., слід назвати підручник Касіяна Лехвицького «Догмати християнские православные веры» (Київ, 1779), підручник грецької граматики «Grammatika graeca Academia Kijeviens adornata» (Ляйпціг, 1779), підручник Іоакимфа Карпинського «Compendium orthodoxae theologicae doctrinae» (1786), латинську граматику, видану М. Бантиш-Каменським (Москва, Ляйпціг, 1789), грецьку граматику В. Лящевського (Ляйпціг, 1779, 1785, 1791) та ін. Однак спроби осучаснити навчальний процес не дали бажаних результатів. Святейший Синод перекивав найменші намагання його перебудови за університетською програмою. У 1817 р. Києво-Могилянська академія була офіційно перейменована в Київську духовну академію.

Кінець XVIII ст. став завершальним у багатогранній культурній історії українського народу. Це, крім впливу охарактеризованих вище соціально-політичних процесів, зумовлювалося ще й тим, що за часів перебування на престолі Петра I, Росія відкрила «вікно в Європу», а її

кордони обмежили контакти України із Заходом. Відтак, відпала потреба в ролі України як посередника культурних зв'язків між Заходом і Росією. З того часу, як зауважує О. Субтельний, «...плодами безпосереднього виходу в Європу, «європеїзації», інтелектуальним потенціалом України користувалася Росія, завдяки чому вона стала в авангарді культурного розвитку. Водночас ізольована і схильна до традиціоналізму Україна скотилася в трясовину провінціалізму. Після втрати політичної автономії над нею нависла загроза втрати й культурної самобутності» [11, с. 253].

Отже, друга половина XVIII ст. в історії української педагогічної думки може бути визначена як період занепаду освіти. Причиною цього занепаду стали соціально-політичні процеси, що розгорталися тоді на території України, й проявилися в: стійкій орієнтації Росії на втрату політичної автономії Української держави, що призвело до знищення Гетьманщини, Запорізької Січі й надання цим землям статусу губерній Російської імперії; поширенні загальноросійського кріпацтва на колишніх українських вільних селян; скасуванні традиційних привілеїв і самобутності української православної церкви і підпорядкування її Святому Синоду і російському царю; закритті братських і народних шкіл без повноправної заміни їх іншими навчальними закладами; забороні української мови, українських книжок, театру. Як наслідок, українська школа, освіта, педагогіка, національне виховання, культура занепадають, в освіті – першості набувають загальноросійські освітні настановлення, які знайшли своє відображення у XIX ст.

Перспективами подальшого розвитку вважаємо проблему ролі друкарень і бібліотек у становленні та розвитку української педагогічної думки в другій половині XVII – кінця XVIII ст.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Біднов В. Школа й освіта на Україні / Василь Біднов // Пам'ятки історичної думки України. Українська культура : лекції / [за ред. Д. Антоновича]. – К. : Либідь, 1993. – С. 40–91.
2. Возняк М. Історія української літератури : в 2 кн. : навч. вид. / Михайло Возняк. – Львів : Світ, 1994. – Кн. 2. – 560 с.
3. Из истории Киевской Академии // Киевская старина. – 1897. – Т. 59. – № 10–12. – С. 360–361.
4. Лебедева Н. А. Философская мысль русского духовенства в российском просвещении : дис. ... кандидата филос. наук : 09.00.03 / Лебедева Наталья Александровна. – Мурманск, 2003. – 221 с.
5. Любар О. О. Історія української школи і педагогіки : навч. посіб. / Любар О. О., Стельмахович М. Г., Федоренко Д. Т. – К. : Знання, 2006. – 447 с.
6. Мединський Є. Історія російської педагогіки до Великої Жовтневої Соціалістичної революції / Є. Мединський. – К.-Х. : Рад. шк., 1938. – 463 с.

7. Оляничин Д. Значення Сковороди / Д. Оляничин // Сковорода Григорій : Дослідження, розвідки, матеріали / [відп. ред. В. М. Нічик]. – К., 1992. – С. 248–253.
8. Полонська-Василенко Н. Історія України : у 2 т. Т. 2. Від середини XVII століття до 1923 року / Наталія Полянська-Василенко. – К. : Либідь, 1992. – 606 с.
9. Сірополко С. Історія освіти в Україні / Степан Сірополко. – К. : Наук. думка, 2001. – 912 с.
10. Сисоєва С. О. Нариси з історії розвитку педагогічної думки : навч. посібник / С. О. Сисоєва, І. В. Соколова. – К. : Центр навч. літ-ри, 2003. – 308 с.
11. Субтельний О. Україна: історія / [пер. з англ. Ю. І. Шевчука ; вст. ст. С. В. Кульчицького] / Орест Субтельний. – 3-тє вид., перероб. і доп. – К. : Либідь, 1993. – 720 с.
12. Табачников И. А. Григорій Сковорода / И. А. Табачников. – М. : Мысль, 1972. – 207 с.
13. Франко І. Зібрання творів : у 50 т. / Іван Франко. – Т. 40. – К. : Наук. думка, 1983. – 560 с.